

УДК 94(477) "17/18"

**Ярослав Федорук****НОВЕ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА  
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ****[Рец. на: Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги". – К., 2016. – 608 с.]**

Серія "Матеріали до українського дипломатарію" була заснована разом з утворенням Археографічної комісії у Києві у 1988 р. і згодом розвивалася у межах діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. З того часу світ побачили видання універсалів та листів українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Павла Полуботка, а також інших джерел з історії козацької доби, впорядкованих Іваном Бутичем, В'ячеславом Ринсевичем, Ігорем Тесленком, о. Юрієм Мициком та ін. Збірник документів, який вийшов нещодавно в цій серії, має назву "Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги" (К., 2016. – 608 с.). Його упорядниками стали відомі дослідники з історії козацтва та ранньомодерної епохи Віктор Брехуненко, Орест Заяць, о. Юрій Мицик, Світлана Потапенко та Віталій Щербак. Зрозуміло, що книжки, підготовка до друку яких триває в часі більше десяти років, як у випадку з цим виданням, завжди викликають значний інтерес у наукових колах.

До збірника включено 349 документів, окрім тих, що надруковані також у двох додатках: 1) королівські інструкції посланцям до Війська Запорозького та документи з історії військово-політичного союзу з Кримом 1624-1629 рр.; 2) "Комісія проти низовців" 1578 р. та сеймові конституції з козацького питання. Загалом джерела охоплюють період 1559/1560-1644 рр., багато з яких було виявлено в архівах та відділах рукописів бібліотек в Україні, Польщі, Росії, Австрії та Латвії. До документів латинською і німецькою мовами додано український переклад. Окрім того, структура видання складається з ситуативних коментарів до документів, списку скорочень та слів, ужитих під титами, іменного та географічного покажчиків. Виправлення у рукописах та інші відмінності у текстах джерел подано у підрядкових текстологічних коментарях (щоправда, під рядком подекуди трапляються й ситуативні коментарі, що в дійсності мали б бути вміщені після публікованих документів<sup>206</sup>).

---

<sup>206</sup> Див., напр., с. 317 (прим. 409).

Усі джерела публіковані в хронологічному порядку, за винятком тих, що складають цілісну тематичну групу документів, наприклад, козацьких комісій 1614, 1617, 1619 рр. та ін. Документи розміщувалися за григоріанським календарем. Упорядники дуже ретельно підійшли до визначення нового або старого календарного стилів і в археографічній передмові досить добре обґрунтовано, яким чином можна було визначити це датування. “Базовий сценарій упорядників полягав у припущенні, що козаки воліли наводити дату за юліанським календарем, особливо переписуючись між собою”, - читаємо в передмові (с. 36). Далі детально описується, які інші підходи застосовувалися для вирішення цієї складної справи, що, звичайно, заслуговує високої оцінки.

У книжці зібрано не лише вперше виявлені джерела (це третина таких документів), а й зібрано в одному томі раніше видані матеріали у багатьох збірниках та окремих публікаціях. Багато з документів, друкованих раніше, вдалося виявити в архівах – оригінали або копії, і це ставало підставою для публікації. Певне застереження щодо текстології викликає те, що при публікації оригіналу не враховувалися різночитання, наявні в копіях, якщо такі було виявлено. У разі ж, коли оригінал документа не було відомо, то за підставу публікації бралася копія. При цьому, якщо для якогось документа було виявлено декілька копій, то перевага віддавалася публікації “...хронологічно найближчої з них...” до дати документа. Іншими словами, текстологічні відмінності між різними копіями документів в основному також не враховувалися. Однак цей принцип, задекларований в археографічній передмові, не застосовувався твердо й послідовно. У джерелах натрапляємо на випадки, коли публікатори використовували дві або більше копій із зазначенням у посторінкових примітках відмінностей тексту<sup>207</sup>. З попередніх публікацій документи передруковувалися, якщо не вдалося виявити оригінал, або як “одиночні випадки” – якщо упорядники не мали можливості перевірити архівне посилання в легенді публікації.

У збірнику загалом видано документів зі 102 оригіналів, 32 оригіналів з копіями, 142 копії і 73 передруків з інших видань. У цілому – це 169 документів козацького походження 1580-1644 рр. (листи, інструкції, глейти, універсали, присяги, протестації, квитки, угоди Війська Запорозького та ін.) і 198 документів, адресованих до козаків (королівські та інші листи, декларації, глейти тощо).

---

<sup>207</sup> Див., напр., док. 224 (с. 297-299).

На високу оцінку заслуговують археографічні засади передачі документів під час публікації з рукописів. У польських джерелах упорядники відмовилися від використання “Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XVII w.” (Warszawa, 1953) і дотрималися принципу “...максимально точного відтворення лексичних і правописних особливостей джерел” (с. 33). Нагадаємо, що саме такі засади дуже часто використовуються в українських археографічних публікаціях на сьогоденному етапі, а своїми витокami вони сягають, зокрема, в діяльність Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові кінця XIX – початку XX ст., де використовували принцип друкувати джерела “слово в слово і буква в букву”<sup>208</sup>. Втручання упорядників рецензованого збірника відбувалося лише в пунктуацію, регулювання великих і малих літер, а також узгодження єдиної системи для виносних літер.

Під час передачі кирилических документів збережено всі особливості української абетки, що вживалася наприкінці XVI – на початку XVII ст., відтворено скорочення і збережено титли. Єдиний виняток зроблено для літери “Ѣ”, яка передається курсивом “*ѣ*”, як зазначено в передмові, “для підкреслення фонетичних особливостей української мови та уникнення плутанини зі звуковим наповненням літери” (с. 33-34). Відомо, що такий принцип застосовував Ярослав Дзира при передачі тексту літопису Самовидця, публікуючи цей твір у 1972 р. Зрозуміло, чому Ярослав Дзира у той складний період пішов саме таким шляхом, підкреслюючи особливості української мови й намагаючись відділити цю особливість від мови російської. Зрештою, це стосувалося й інших літер, які він застосовував під час видання літопису<sup>209</sup>. Однак у сучасних умовах розвитку археографії цей факт уже став загальновідомим у науці й навряд чи виникає потреба його спеціально виокремлювати, порушуючи при цьому систему тогочасної української мови. Інша справа, якби таке спрощення під час передачі тексту йшло б цілісно стосовно й інших літер, що Василь Німчук називав “науково-критичним” методом при передачі текстів XIV-XVIII ст. Згідно з правилами видання пам’яток української мови, розробленими цим дослідником, одним

<sup>208</sup> Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – С. 69.

<sup>209</sup> Див.: Дзира Я. Історія прадідівської літери “ѣ” // Український історик. – 1990. – № 1/4. – С. 75.

з елементів цього методу є те, що “буква ь замінюється буквою і”<sup>210</sup>. Однак упорядники не ставили за мету дотримуватися всіх археографічних принципів цього “науково-критичного” методу, використавши лише один з його елементів стосовно літери “ѣ”. Спірним питанням є те, як оцінювати такий археографічний підхід сьогодні. Проте головне тут інше, - те, що принцип цей не всюди в публікаціях документів дотримано. Ось, наприклад, документ українського походження № 191 (с. 254-255) – інструкція послам Війська Запорозького на сейм від 1 (11) січня 1625 р., копія XVII ст. якого зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У тексті цього джерела натрапляємо на передачу слів “всѣмъ” або “дѣльностей” замість “всімъ” або “дільностей”, згідно з принципом, задекларованим у передмові (порівн., зокрема, док. 178, с. 237-238). Тут, мабуть, відчуваються дрібні текстологічні недопрацювання в загальній редакції збірника, що, зрештою, можна пояснити тими масштабними завданнями, які упорядники ставили перед собою. До того ж, як зазначалося, збірник готувався більше десяти років і зрозуміло, що в процесі такої тривалої підготовки книжки археографічні принципи упорядників змінювалися.

Характеристика документів органічно вписана в історичну частину передмови, де автори показали значення публікованих джерел для вивчення історії козацтва, боротьби за утвердження своїх прав і вольностей, що врешті вилилося у формування окремого стану в українському суспільстві. Окрім того, передмова подає читачеві не лише значення опублікованих джерел для вивчення політичної, соціальної, економічної та іншої історії козацтва кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Автори багато уваги приділяють з’ясуванню таких чинників в історії козацтва, як, наприклад, “лицарство”, “шляхетство” та інших подібних понять, тобто це є добрі джерела для вивчення історії козацьких звичаїв, права, свідомості та інших проблем.

Документи дають добре уявлення про те, як козаки самі сприймали себе у суспільстві Речі Посполитої. Ці джерела дуже часто фіксують такі терміни в окресленні козацького стану, як “люди лицарські”, “люди війни” тощо. Подібні поняття трапляються не лише у джерелах козацького походження, а й у листах до козаків від урядовців Корони Польської та Великого князівства Литовського. Автори простежують вживання терміну “люди лицарські” до початку XVII ст., коли до них у такій манері

---

<sup>210</sup> Німчук В. Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції: (Проект). – К., 1995. – Ч. 1. – С. 38.

звертався король Сигізмунд III, а також далі – до козацьких повстань 1637-1638 рр.

Так само автори передмови детально зупиняються на проблемі визнання “шляхетства” за окремими козацькими ватажками або гетьманами, як-от за Григорієм Лободою, Петром Сагайдачним та ін. До козацьких гетьманів як до шляхтичів зверталися деякі правителі й церковні діячі, наприклад, папа Климентій VIII (1593), молдавський господар Аарон (1595), кримські хани, королі, князі тощо. За спостереженням авторів передмови, зробленим на підставі публікованих документів, Річ Посполита поєднувала “...апелювання до козаків, як до «людей лицарських» з небажанням юридично надати їм шляхетський статус, тоді як формула «ваші милості» звужувала можливості для подібного маневру” (с. 11). Так, у жодній тогочасній угоді між козаками і Річчю Посполитою не зафіксовано поняття “уроджені” чи “люди лицарські” стосовно козаків і Війська Запорозького.

Значне місце у збірнику відведено уявленню козаків про “народ руський” або “вітчизну”. Останніми часами ця проблематика стала досить поширеною в наукових зацікавленнях істориків і рецензований збірник документів може стати тут одним з підставових для вивчення цієї теми. Автори передмови простежують такі формулювання в козацькому листуванні, починаючи з 1621 р., коли складалася інструкція послам від Війська Запорозького до короля, і далі – в листах Петра Сагайдачного та ін. Загалом, як підкреслено авторами, козаки ототожнювали руський світ з межами київської православної митрополії, “...що збігається з просторовим виміром православної моделі руської тотожності” (с. 15).

Ще одна важлива проблематика, на яку автори звертають увагу у передмові, – це внутрішня еволюція козацького стану, його розшарування й поділ на старшину та рядове козацтво, чень, що простежується у джерелах збірника, починаючи вже з 1590-х років. У передмові детально характеризується кожен із термінів у класифікації, за якою публіковані документи характеризують козаків, що не належали до нижчих прошарків цього суспільного стану, а саме: “статечні козаки”, “значні козаки”, “заслужені козаки” і “старинні козаки” (с. 18-20).

Завершує передмову детальна характеристика міжнародної політики українського козацтва окресленого періоду, особливо зв'язки Війська Запорозького з Московською державою і Кримським ханством, яке було одним з головних чинників у зовнішньополітичних розрахунках українських гетьманів у період середини 1620-х – 1630-х рр.

Підсумовуючи, побачимо, наскільки важливим є рецензований збірник документів для вивчення історії України і суміжних територій кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Зрозуміло, що працюючи над цим періодом, історики не зможуть обійти увагою цей збірник. Публіковані в ньому документи порушують важливі аспекти політичної, соціальної, суспільної, релігійної, дипломатичної та іншої історії українського козацтва. Публіковані джерела значно розширюють дотеперішні знання з історії козацтва й відтворюють цілісну картину тієї епохи.

**Yaroslav Fedoruk**

***The new documents the history of the Cossacks end XVI - early XVII centuries [Reference: Documents Ukrainian Cossacks XVI - first half XVII centuries: universals, correspondence, agreements oath. " - K., 2016. - 608 p.]***

**Ярослав Федорук**

***Новое издание документов из истории казачества конца XVI - начала XVII вв. [Рец. на: Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги". - К., 2016. - 608 с.]***

УДК 94(477)

**Олена Бачинська**

**КРУГЛИЙ СТІЛ “ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ  
В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР’І: КОЗАЦЬКА ДОБА”.  
21-22 квітня 2016 р. В ОДЕСІ**

21 – 22 грудня 2014 р. в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова відбувся круглий стіл “Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор’ї: козацька доба” (див. фото - вкладка).

Організатори круглого столу – ОНУ імені І.І. Мечникова, Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України, історичний факультет та Відділ історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАН України за сприяння Генерального консульства Туреччини в м. Одеса.

Учасники – провідні фахівці вітчизняної та зарубіжної історичної науки з різних регіонів України – Києва, Дніпра, Одеси, Чернігова, Туреччини – Анкара та Польщі – Варшава.

Відкрилась конференція привітаннями учасникам конференції від ректора Одеського університету проф. І. Коваля, Генерального консула Республіки Туреччини пана Уфука Тогрула та від Інституту сходознавства – ст. наук. співробітник І. Дриги.

В рамках пленарного засідання з доповідями виступили гості: Саліх Йилмаз, професор, Університет Йилдири́м Бейя́зит (Анкара, Туреччина) – “Турецько- українські взаємини козацької